

QARAQALPAQ HÁM TÚRK TILLERINDEGI QOL KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLERDÍN SEMANTIKALIQ ÓZGESHELIGI

QORAQALPOQ VA TURKIY TILLARDAGI QO'L KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

SEMANTIC FEATURES OF HAND-COMPONENT PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE KARAKALPAK AND TURKIC LANGUAGES

Jarimbetova Maryam

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tayanıch doktorantı

Annotaciya. Maqalada somatikaliq frazeologizmler, somatikaliq frazeologizmlerdín izertleniw áhmiyeti, qaraqalpaq hám túrk tillerindegi “qol” somasınıń semantikaliq ózgesheligi haqqında sóz etildi.

Kalit sózler: antropocentrlik lingvistika, frazeologiya, somatikaliq frazeologizmler, insan faktori, til hám insan, dene aǵzaları atları, leksika-semantikaliq sistema, milliy mádeniyat, frazeologiyalıq mánis, til hám oylaw

Annotatsiya. Maqolada somatik frazeologizmlar, somatik frazeologizmlarni tadqiq etishning ahamiyati hamda qoraqalpoq va turkiy tillardagi “qo‘l” somasining semantik xususiyatlari yoritib berilgan

Kalit so‘zlar: antropotsentrik lingvistika, frazeologiya, somatik frazeologizmlar, inson omili, til va inson, tana a‘zolari nomlari, leksik-semantik tizim, milliy madaniyat, frazeologik ma‘no, til va tafakkur.

Abstract. In the article, somatic phraseological units, the significance of studying somatic phraseological units, and the semantic features of the “hand” somatism in the Karakalpak and Turkic languages are discussed.

Keywords: anthropocentric linguistics, phraseology, somatic phraseological units, human factor, language and human, body part terms, lexical-semantic system, national culture, phraseological meaning, language and cognition.

Аннотация. В статье рассматриваются соматические фразеологизмы, значение их изучения, а также семантические особенности соматизма «рука» в каракалпакском и тюркских языках.

Ключевые слова: антропоцентрическая лингвистика, фразеология, соматические фразеологизмы, человеческий фактор, язык и человек, названия частей тела, лексико-семантическая система, национальная культура, фразеологическое значение, язык и мышление.

XX–XXI ásirler shegarasında insan faktori izertlewshilerdín dıqqat orayına shıqtı. Bul dáwirde paradigma sheńberinde bilim alıw, kodlaw, saqlaw hám jetkerip beriw máseleleri til quralları járdeminde sheshile basladı. Bul bolsa hár qıylı pán tarawlarınń integraciyalasıwı sebepli ilimiy tártip-qáǵıydalardıń insaniylıqqa bet burıwına alıp keldi.

Til biliminde “til hám insan” principi (E. Benvenist, 1974) ayırıqsha orın tutadı. Házirgi zaman lingvistikası insan faktorına dıqqat qaratıp, til hám oylaw, til hám

jamiyet, til hám mádeniyat, til hám milliy sana, til hám folklor sıyaqlı máselelerdi úyreniwge qaratılǵan.

Antropocentrlik frazeologiya dep atalatuǵın jańa baǵdar da tap usı tiykarda qalıplesti. Somatikalıq frazeologizmler de usı shaqapqa kiredi. Sebebi olardıń quramında insan denesi yáki múshesin bildiretuǵın sóz qatnasqan dizbekler esaplanadı. Bul qubılısta “eki tárepleme antropocentrizm principini iske asadı: yaǵnıy sózdiń tuwra mánisi de, frazeologizmlerdiń awıspalı mánisi de insan menen baylanıslı. (R. Rayxshteyn, 1980).

Dene aǵzaları atları eń áyyemgi leksikalıq qatlamlardan biri sıpatında, insan ómiriniń emocional-funkcional aspektleri menen tıǵız baylanısqan bolıp, túrli xalıqlardıń mádeniy-antropologiyalıq ózgesheliklerin sáwlelendiredi. Olar tildıń tiykarǵı sózlik fondına kiredi. Bul fond uzaq waqıt dawamında qalıplesip, til iyeleriniń tek ǵana átirap-oratlıq haqqındaǵı bilimlerin emes, al ózleri hám óz deneleri haqqındaǵı túsiniklerin, kóz qarasların da bildiredi. Insan denesi hám organizminiń bóleklerin óz ishine alǵan bul leksikalıq birlik barlıq tiller sıyaqlı, qaraqalpaq hám türk tillerinde de leksika-semantikalıq sistemaniń qızıqlı toparlarınan biri.

Antropologiyalıq paradigma kóz qarasınan somatikalıq frazeologiya lingvistlerdiń diqqat orayında turadı, óytkeni, dene aǵzaları “egocentrlik baǵdar” kategoriyasına tán bolıp, tildıń antropocentrlik principin ayqın kórsetedi. Insan ómiriniń dáslepki basqıshında-aq óz denesiniń túrli bóleklerin — qol - kol (el), ayaq – ayak (bacak) hám t.b. járdeminde átiraptaǵı álemdi ańlay baslaydı.

Frazeologizmlerdiń semantikasi ádette insanlıq tájriybe menen baylanıslı bolıp, kóbinese dene aǵzalarına tiykarlanadı. Sonlıqtan qaraqalpaq hám türk tilleri frazeologiyası kúshli antropocentrlik ózgeshelikke iye.

Mısalı, G.I. Berestnev aytqanıday, somatikalıq frazeologiya arqalı til sanasınıń insan haqqındaǵı mifologiyalıq eleslewleri menen baylanıslı kórinedi (Berestnev, 2001). Sonday-aq, V.M. Mokiyeńko pikirinshe, frazeologiyalıq semantikanıń ózine tánligi insan hám onıń iskerligin sıpatlawǵa baǵdarlanıwında bolıp tabıladı. Ol ele de kóplegen frazeologiyalıq qatarlar haywanlar yáki dene músheleri sıyaqlı leksikalıq toparlar átirapında qalıplesedi, sebebi olar kóp mánililikke iye.

Búgingi kúnde rus, turkiy hám ulıwma til biliminde insan dene aǵzaları (somatizmlar) tiykarında dúzilgen frazeologizmlerge qızıǵıwshılıq kúsheymekte. Sebebi, insan óz dene aǵzaların jaqsı biledi hám olar arqalı dúnyanı tanıydı, dene aǵzaları sózlik sistemada oraylıq orın tutadı, somatizmler kóp mánililik hám joqarı metaforikalıq ózgeshelikke iye.

Somatikalıq frazeologiya máselesi kóplegen ilimpazlardıń izertlewlerinde úyrenilgen (M.N. Azimova, V.M. Gluxov, A.V. Kunin, E.M. Mordkovich, V.N. Telia hám basqalar). Bul izertlewler til biliminde semantika, grammatika hám pragmatika kesilissen noqatta alıp barılǵan.

Atama jaǵınan, “somatikalıq frazeologizm” terminini birinshi ret finno-ugor tillerin úyreniwde F. Vakk tárepinen (1968) qollanǵan. Rus tilinde bolsa E.M. Mordkovich tárepinen 1971-jılda ilimiy ádebiyatqa kiritilgen.

Ulıwma alǵanda, somatizmler — insan dene aǵzaların bildiretuǵın leksikalıq birlikler bolıp, olar arqalı awıspalı mánide insan sezimleri, is-háreketi, minez-qulqı

hám jámiyetgegi ornı bildiriledi. Mısalı: “qol qawsırıp turıw”, “ayaqqa turıw”, “qoldan shıǵarıw” sıyaqlı frazeologizmler.

Izertlewler sonı kórsetedi, somatikalıq frazeologizmler áyyemgi qatlamdı quraydı. Olar barlıq tillerde bar bolǵan lingvistikalıq universaliya esaplanadı. Olardıń semantikası metafora hám metonimiya tiykarında rawajlanadı. Bul frazeologizmler arqalı insanń ruwxıy, fizikalıq, social hám etikalıq jaǵdayı bildiriledi.

Til qubılısında qol somatizmi qatnasqan frazeologizmlerdiń qaraqalpaq hám türk tillerinde semantikalıq ózgesheliklerin kórip ótemiz.

Biz izertlewlerimizde, qaraqalpaq tilindegi **qol hám** türk tilindegi **el, kol** soması qatnasındaǵı frazeologizmlerdiń semantikalıq ózgesheliklerin qarastırıp barısında, olardıń unamlı hám bahalaw ólshemindegi mánilik funkcinallıǵına kóz juwırttıq.

Qol – insan denesiniń bir múshesi bolıp, ol arqalı adamń fizikalıq emocional belgilerin hám átirap-ortalıqtı bildiriwge boladı. Bunı tek leksikalıq birliklerde ǵana emes, al frazeologizmlerde de baqlawǵa boladı.,

Frazeologizmler tiykarınan sóz dizbegine kelip shıǵadı. Olardıń tańlanıwı, tez-tez qollanıwı hám keyinirek frazeologizmlerge aylanıwı insan ushın eń áhmiyetli túsiniklerdi kórsetedi. Sonıń ushın, da “qol” komponenti hár qıylı frazeologizmlerde júdá belsene qollanıladı.

Kóplegen izertlewshiler aytıp ótkenindey, barlıq tiller idiomatikasında qol eń kóp gezlesetuǵın somatizmlerden biri. Bul áyyemgi türkiy tilden házirgeshe dawam etedi. Qoldıń kóplegen mánileriniń bar ekenligi onıń frazeologizmler payda etiwdegi belseneligin asıradı.

Qol – insan denesiniń bir múshesi bolıp, ol arqalı adamń fizikalıq emocional belgilerin hám átirap-ortalıqtı bildiriwge boladı. Bunı tek leksikalıq birliklerde ǵana emes, al frazeologizmlerde de baqlawǵa boladı.

Frazeologizmler tiykarınan sóz dizbegine kelip shıǵadı. Olardıń tańlanıwı, tez-tez qollanıwı hám keyinirek frazeologizmlerge aylanıwı insan ushın eń áhmiyetli túsiniklerdi kórsetedi. Sonıń ushın, da “qol” komponenti hár qıylı frazeologizmlerde júdá belsene qollanıladı.

Kóplegen izertlewshiler aytıp ótkenindey, barlıq tiller idiomatikasında qol eń kóp gezlesetuǵın somatizmlerden biri. Bul áyyemgi türkiy tilden házirge shekem usılay. Qoldıń kóplegen mánileriniń bar ekenligi onıń frazeologizmler payda etiwdegi belseneligin asıradı.

Mısalı:

Qaraqalpaq tilinde:

“Qol qawsırıp turıw” – hesh nárese qılmaw, háreketsizlik.

“Qol urıw” – qanday da jumıstı islewge kirisiw.

“Qoldan shıǵarıw” – imkaniyattan paydalana almay qalıw.

“Qoldan keliw” – bir nárseni qıla alıw.

“Altın qollar” – sheber, usta, isbilermen adam.

Türk tilinde:

“El atmak” – járdem etiw, aralasıw, bir jumıstı baslaw.

“El açmak” – jalınıw, jalbarıw, sadaqa soraw.

“Elini eteǵını çekmek” – uzaqlasıw, aylanıspay qoyıw.

“Elini taşın altına koymak” – juwapkershilik alıw, qıyınshılıqtı ústine alıw.

Qol menen baylanıslı frazeologizmler kóbinese insan iskerligin, miynetkeshligi hám kúshin bildiredi. Sebebi insannıń barlıq jumısları qol arqalı ámelge asadı. Sonlıqtan “qol” simvollıq mánide iskerlik hám kúsh belgisine aylanğan.

“Qol” somalı frazeologizmler unamlı hám unamsız bahalaw ólshemlerine iye. Qol somasınıń frazeologizmlerde unamlı bahada keliwi:

Qaraqalpaq tilinde:

“Altın qollar” – ustalıq, sheberlik.

“Qolı jeńil” – áwmet keltiriw, jumıstı tez orınlaw.

“Qolı ashıq” – saqıy, jomart.

Türk tilinde:

“Ele almak” – qanday da mäseleni qolğa alıw, qandayda mäselerdi sheshiwge háreket etiw.

“El bebek gül bebek” büyötmek/büyömek – álpeshlep ósiriw.

“El ele vermek” – kúshlerdi birlestiriw, járdemlesiw.

Unamsız baha:

Qaraqalpaq tilinde:

“Qolı baylanğan/ayaq-qolı baylanğan” – erksizlik, azatlıqtan ayrılıw, sharasızlıq.

“Qolı kelte” – imkansızlıq, shárayatınıń bolmawı.

“Qol qawsırıp turıw” – qıymıldamaw, erinsheklik.

“birewdiń qolın jalaw” – páslik, ózin kemsitiw.

Türk tilinde:

“El elde baş başta” – qolında hesh nárse qalmaw, hesh nársesi joq.

“Elden ayaktan düşmek” – qoldan-ayaqtan qalıwÁ háreket ete almnaytuğın jağdayğa keliw.

“Elini yüzüne bulaştırmak” – bir jumıstı qıla almaw, áwmetsizlik.

Qoldıń simvollıq mánileri:

1. Miynet hám iskerlik: “tınbay islew”, “qol urıw”.

2. Járdem hám qollap-quwatlaw: “qol sozıw”, “qol beriw”.

3. Neke hám awqamlıq simvolı: “qol berip turmıs qurıw”.

4. Aralıq hám jaqınlıq ólshemi: “qol jetetuğın jer”, “qol astında”.

5. Hákimiyat hám basqarıw: “qolğa alıw”, “qoldan shıǵarıw/beriw”, “qolı uzun” (tásiri ótkir adam).

“Qol” komponenti qatnasqan frazeologizmler kóbinese miynet, iskerlik, hákimiyat, imkaniyat hám táǵdir menen baylanıslı mánilerdi bildiredi. “Altın qollar”, “qolldan shıǵarıw”, “qol qawsırıp turıw” sıyaqlı frazeologizmler usını kórsetedi.

Solay etip, qol somalı frazeologizmler tek fizikalıq háreketi emes, al insan erk-kúshin, jámiyetlik ornın da bildiredi eken.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. - С. 63.
2. Райхштейн А. Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. - М.: Высшая школа, 1980. - С. 92.

3. Берестнев Г.И. Самосознание личности в аспекте языка // Вопросы языкознания. 2001. №1. - С. 60-84.
4. Мокиенко В.М. Проблемы фразеологической семантики. - СПб., 1996.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
6. Aksoy O.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. I k. Atasözleri Sözlüğü. -Ankara: Inkilap kitabevi, 1991. -446 s.